

A
MUHAMMEDÁN JOGTDDOMÁNY
EREDETÉRŐL.

GOLDZIHÉR, IGNÁ CZ

i. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.
(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

Bp. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A muhammedán jogtudomány eredetéről.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1884. január 7-én tartott ülésén.)

Az iszlám körében e vallásos rendszer létezésének tizenhárom évszázada alatt kifejlődött szellemi tevékenység egyik ága sem részesült olyan széles művezetésben, mint az a tudomány, melyet a muhammedánok a legfőbb és legfontosabb tudománynak tartanak és »Ilm al-Fikh« elnevezéssel jelölnek meg. Ez elnevezést *muhammedán jognak* vagy *kánonjognak szokták fordítani*, de e fordítás nem meríti ki az egész fogalmat és nem írja körül az egész kört, melyet a *Fikh* magába zár. A *Fikh* ugyanis nemcsak az egyházi és polgári jog minden pontjára terjed ki, hanem szabályozza a vallásos szokások és observantiák legapróbb mozzanatait is. Minthogy így a muhammedán élet legcsekélyebb részleteire is kiterjed, az iszlám legelső idejétől fogva nemcsak tudománynak, hanem »a tudománynak« is nevezték s minden egyéb ismeretet csakis mint neki szolgáló segédtudományt becsültek meg és fontosságát a szerint mérlegették, a mint »a tudomány« alapos kifejtésében töbt) vagy kevesebb hasznot hajt, több vagy kevesebb segínyt nyújt.

E tudomány az, mely egészen a legújabb időkig a muhammedán nevelés alapját és célját képezi, melynek legelső elemei felé fordul a leelemiebb oktatás és melynek sokágú tárgyalása képezi a mecsetbeli főiskolák foglalkozásának középpontját. Ha a muhammedán ember »tudósok«-ról ('ulemá) szól, akkor egészen a mai napig a kánoni tudósokat érti ez elnevezésen. Páratlan gazdagságú és terjedelmű az az irodalom, melyet a muhammedán vallásra tért összes nemzetek közös munkája e tudományban megteremtett. A muhammedán törvény már az iszlám második századában megérte *codificációját* és azóta a

létesült codeyeket szüntelen fejlesztették, magyarázták, alkalmazták. Már egyebütt szólottam a muhammedán jog fejlődésének különböző irányairól és e fejlődés alkalmával létrejött különféle egyenlő rangú és tekintélyű iskolákról.¹⁾ Ez előadásom célja visszamenni ez iskolák keletkezésének legelső csíráira: a muhammedán jogtudomány eredetére.

1.

Ha az előrebocsátottak után azon körülmény fonalán indulunk, hogy az iszlám legelső keletkezése óta mily nagy szerepet visz a muhammedán társadalomban a »Fikh«, úgy könnyen azon téves nézetre juthatunk, hogy a »Fikh« az arab szellem sajátlagos terméke, hogy azt, legalább főfő-elveire elveire nézve önnön magából fejtette ki, hogy a törvény rendszerének alkotása nem kívülről reá ható befolyásnak eredménye. És tényleg a »Fikh« eredetiségének tana az, melyet a keleti kultúrtörténetnek fő képviselői vallanak, vagy ha nem is vallják, legalább nem elleneznek. Lég magasából nézve, olyannak is látszik a dolog. Csak egy író szavait akarom e tekintetben idézni, olyanét, kit a sémi civilisatióra nézve az uralkodó eszmék tolmácsa vagy szószólójakép szoktunk tekinteni. »Azt hiszszük, — úgymond Renan — hogy az arabokra hatott görög belolyás feltevése csak a philosophiára és a természettudományokra nézve áll, még pedig a Kr. u. IX. századot tekintve.

Ezen befolyást megelőzőleg és e befolyás körén kívül, az arabok a VII. század vége, de különösen a VIII. század eleje óta szellemükből (de leur propre génie) a speculativ tudomány egész ágait fejlesztették, mint p. o. a grammatikát, (nahu), a theológiát (kelam) és a törvénytudományt (fikh); sajátképen szólva, ez a sxholastikus szellem fellépése a semiticus népek közt.²⁾ Mint e szavakból látjuk, Renan a grammatikán és theológián kívül — de még ezekre nézve is kétely fér Re-

¹⁾ *Az iszlám* 160-170. lap.

²⁾ *Histoire generale et systeme compare langues semitiques* (4. kiadás 380. lap.

nan állításához ¹⁾ — a »Fikh«et az arab szellem sajátlagos termékének nevezi, az arab genius tulajdonának, melynek létesülésében nincsen kezdeményező része egyéb idegen kultúrának, mely, mint sok egyéb téren az arab népre hatott és e hatás által szellemi életének fontos mozzanatait ébresztette fel benne, melyeket aztán az őt jellemző receptív tehetségénél fogva²⁾ nemzeti geniusa szerint feldolgozott, és teljesen sajátjává tett.

E felfogás ellen, egyelőre negatív irányjában, számos érvet lehetne felhozni. Csak egynéhánynyal akarom e helyen beérni, mielőtt saját nézetem előadásához és ennek pozitív bebizonyításához fognék. Elsősorban a muhamedán jog eredeti arab természetének feltevése mellett alig érhető az a tény, hogy a muhamedán törvénykezésnek tiszta arab alapon álló első kísérlete (a korán és a legrégebb autentikus hagyományok) épen jogi tekintetben oly hiányos és fogyatékos, hogy a polgári élet legprimitívebb viszonyai között sem lehetne pusztán az ő segítségökkel és az ő útmutatásuk szerint Ítélni, mint-hogy mindennapi kérdésekre nézve cserben hagynak és csak oly alkalmakra nézve tartalmaznak döntő nyilatkozatokat, melyek Muhammednek véletlenül útjába kerültek.⁸⁾ Es ez igen természetes, mert, és ez *második* érvünk, az arab népnek iszlám-előtti kulturviszonyaiban nem voltak meg azok az előzmények, melyekből a törvénytudománynak hirtelen kipattanása megmagyarázhat/) volna. Egy kis szokásjogra meg a beduin életviszonyokkal összefüggő, leginkább az üldözötteknek oltalmazására, a törzseknek egymáshoz való viszonyára és a clientelára vonatkozó néhány többé-kevésbé határozott tétéleken kívül⁴⁾ alig voltak pozitív társadalmi szabályaik. Esetről esetre a törzsek és ab

¹⁾ A grammatikát tekintve, e nézet tarthatatlanságát kifejtettem *Nyelvtudományi közlemények* XIV. kötet (1878) 311—318. lapokon (A *nyelvtudomány történetéről az araboknál* 7—14. 1. különnyomat) V. ö. *Zeitschrift der deutschen mór géni. Gesellschaft* XXXIV. köt. 375. lapját. Minthogy az említett helyeken található fejtegetés jelen tárgyunkra ia fontossággal bír, annak tekintetbevételére kérem az olvasót.

²⁾ *Egyetemes philologiai közlöny* I. kötet (1877) 23. 1.

³⁾ Lásd *Az Iszlám*. 106. lap.

⁴⁾ Ilyenekről értekeztem a *Zeitschr. für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* XIII. kötete (1881.) 252 és kk. lapjain.

róbb osztályai szövetkezés (hílf) által szabályozták egymáshoz való viszonyaikat. Mikép is lehetett volna törvény ott, a hol állandó társadalmi viszonyok nem léteztek? A nomád életmód nem a szabott intéznieyek, az institutiók talaja.

És tényleg az iszlám fellépése előtt az arabok között nem találunk még oly jogi tetteket sem, melyeket a római vagy germán stb. jog legeslegeső kezdeteivel lehetne összehasonlítani, és mely későbbi jogfejlődésnek alapul szolgálhatott volna. — És végre *harmadszor* a muhammedán jog művelése nem is az arab félszigeten indult meg. A medinai muhammedánok és azok, kik e kör közvetlen hatása alatt állottak, az iszlám pietisztikus oldalát képviselték és a próféta szavainak s tetteinek kegyeletei őrzésével foglalkoztak. Az iszlám gondolatának bővítéséhez nem járultak; új eszmékkel nem termékenyítették azt.

Az iszlám fejlődésének speculativ mozzanatai, és e körben a jognak fejlesztése is, nem az arab félsziget gondolkodóinak és uralkodóinak munkája. A muhammedán jogi iskolákat Szvriában és Mezopotámiában látjuk legelőször támadni, miután az iszlám egyrészt a byzanci, másrészt a persa birodalom e tartományait magáévá hódította vala.

Ezek azon negatív mozzanatok, melyek a muhammedán jog arab eredetisége ellen felhozhatók. Említsük még azon tényt is, hogy mint *Kremer Alfréd* a muhammedán jog vázlatos előadása alkalmával több ízben felhívta a figyelmet arra, hogy az iszlám törvényének épen sarkalatos tettei a római joggal teljes egyezést mutatnak fel¹⁾. Ugyanezen körülményt kiemeli *Van den Berg* hollandi tudós is a muhammedán birtokjogról irt könyvének²⁾ több helyén. Kremernek úttörő munkája egyik legfényesebb fejezetében sikerült is kijelölni azon pontokat, melyekben a muhammedán jog a római jogból legtöbbet kölcsönzött és reá mutatni a muhammedán birodalom azon pontjaira, melyeken ily kölcsönzésekre legtöbb alkalom kínálkozott. Nem tartjuk ugyan eléggé bebizonyítottnak, hogy ily kölcsönzések

¹⁾ *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen*. I. köt. 9. fejezet.

²⁾ *Der kontrakta »Du ot des« jure mohammedano* (Lugduni Batav 1868).

mint azt Kremer feltételezi, már az iszlám előtti időkben is előfordultak legyen az arabok részéről, közvetítve azon élénk kereskedelmi összeköttetés által, mely már akkor a római birodalom és az arab kereskedelmi középpontok között létezett. Sőt. most reá mutathatunk arra is, hogy egy görög nyelven ismeretes délarab (úgynevezett himjári) törvénygyűjtemény, melyet Hammer-Purgstall *Arab irodalomtörténete* első kötetében közöl, ¹⁾ valószínűleg csak apokryph koholmány²⁾). De ha e kölcsönzések nem is nyúlnak vissza az iszlámot megelőző időkbe, mindenesetre tagadhatatlan, hogy az iszlám utáni időkben reájok szorultak a jogfejlődési előzmények nélkül szűkölködő arabok. Hogy e kölcsönzések mily felszínesen történtek, arra nézve meg nem állhatom, hogy Kremer egyik klasszikus példáját ne idézzem. A muhammedán jog szerint ugyanis a gyámság határideje (*cura minorum*) a gyámság alá helyezett kiskorú egyén 25. életévéig terjed. Már pedig a keleti ember pliyisikai fejlődését vévén mértékül, a muhammedán jog rendesen már a 15. életévet tekinti a kiskorúság határának; hisz tizenöt éves ember már családot is szokott alapítani. A *cura minorum*-nak a 25-ik életévig való kiterjesztése egyenesen a római jogból való átkölcsönzésre vall, melyet még saját éghajlati viszonyaikhoz sem alkalmaztak az arabok. ³⁾ A Kremer által felhozott adatokhoz hozzá tehetnénk még egy tény, melyet a muhammedán hódításokról szóló legrégebbi forrásból, Al-Baládori munkájából meritek, és mely erős világot vet azon méltánylásra, melylyel az arabok az idegen népek jogi institúciói iránt viseltettek. Abö Júszuf, (a muhammedán jog egyik legrégebbi tekintélye (meghalt ahidsra 182. évében) így szól: Ha valamely meghódított tartományban egy régi nem-arab institúció áll fenn, melyet az iszlám sem meg nem változtatott, sem pedig el nem törölt, és a hívők az imámtól azon körülmény ellen emelnének panaszt, hogy e régi intézmény az ő érdekeiket meg-

¹⁾ *Literaturgeschichte der Araber* I. köt. végén.

²⁾ Nöldeke, *Geschichte der Araber und Perser zur Zeit der Sasaniden* 175. lap.

³⁾ Kremer i. h. 532. lap.

károsítja, tikkor az imámnak nincsen jogában a régi törvényt megváltoztatni¹⁾.

Kremertől függetlenül újabb időben némely francia tudósok, kik az algieri gyarmatokra való gyakorlati tekintetektől nagyon sokat foglalkoznak a muhammedánok jogi rendszerével. szolgáltatnak adatokat a muhammedán jognak a rómaival való összefüggésére nézve. így nevezetesen 1878-ban egy névtelenül megjelent munka szerzője²⁾, kinek gondolatmenetét *Henry Hugim*, az algieri törvényszék mellett működő egyik tanácsos fejti ki bővebben³⁾. De akadnak másrészt olyan tudósok is, kik a két rendbeli jog különböző természetéből kiindulva, ez összefüggést kicsinybe veszik vagy egyáltalán tagadják. így p. o. *Dareste* azon eredményre jut, hogy — ha egyáltalán a nyugati civilisatióknak volt befolyása az arab jog létesítésére — úgy inkább az egyházjognak volt ily befolyása, nem pedig a világi jognak.⁴⁾

II.

Az általunk felvetett kérdésre nézve azonban nem annak a ténynek a felderítése bír fontossággal: hogy a muhammedán törvény egyes tételei mutatnak-e rokonságot egyéb társadalmak, a mi esetünkben a római jog alapján fejlődött társadalmak törvényeivel? Mert itt nem az a kérdés, hogy egészen elszigetelt s az akkori nem-muhammedán társadalommal teljes ellentétben álló törvényeket hozott-e az iszlám, vagy pedig elszakított-e egyet-mást azon népek törvényeiből s instituióiból, a melyekkel történelmi útjában békés vagy háborús összeköttetésbe került? És e tekintetben majd csak nem természetesnek kell tartanunk, begy midőn p. o. az arab hódító nép a byzánczi birodalom egyik virágzó tartományát meghódítja, melynek jogi

¹⁾ *Al-Baladori Liber expugnationis regionum ed. De Goeje.* (Lugd. Batav. 1866.) p. 448.

²⁾ *Une question de droit mixte* (Alger 1878.)

³⁾ *Les origines du droit musulman* (*La France judiciaire* című folyóirat 1880-iki folyama 165—172. lapjain.)

⁴⁾ *Journé des Savants* 1882. 252—265. lapjain.

viszonyai sok százados fejlődésen alapulnak, midőn azon kérdés elé volt már most állítva, hogy e tartományt, melynek történelmi előzményeit a hódítás le nem rombolhatta, miképen lehet a khalifa birodalma számára megtartani; hogy — mondom a meghódított nép magánjogi intézményeiből el kellett egyet-mást sajátítania, még pedig annál is inkább kellett ezt tennie, minthogy a hódító maga nem fejlesztett volt oly törvényeket, melyeket azok helyébe állíthat vala, ha eltörli őket. Hogy mily terjedelmű volt e kölcsönvétel, annak kimutatása nem tartozik ez értekezésem keretébe.

Itt a kérdés a törvényalkotás fejlődésének még primitívebb elemeire vonatkozik, arra a kérdésre ugyanis, hogy a muhammedánok a törvényalkotási módszert, a jogforrások meghatározását és azoknak használatát, szóval a jogi methodológiát melyet oly finoman kiképeztek, a magok szelleméből alkották-e, vagy pedig a jogtudomány keletkezésének ez alapelemeit ki vől-ről vették-e át? Mint láttuk, Renan és azok, kik vele egy nézeten vannak, az arab geniuszüleményének mondják. Én nem hiszem annak, sőt azt a nézetet vitatom, hogy a törvényalkotás gondolatának s az e gondolatból fejlődött rendszernek legelső elemeit is, tehát nem csupán egyes positiv törvényeket, hanem a jog lehozásának módszerét is idegen körből kölcsönözték az arabok.

Még pedig az a meggyőződés, hogy a muhammedán jogi iskolák azt a rendszert, mely szerint ők jogforrásaikat meghatározták és azokból törvényeket vontak le, egyenesen a *római jogból* kölcsönözték, és hogy annak a széles tanulmánynak alapjai, melyekkel még a jelenkor muhammedán tudósai is mecsetekben foglalkoznak, nem arab talajon keresendők, hanem az arabok által meghódított népek kultúrájában.

Csak egész általában bocsátkozhatunk e tétel igazságának kimutatásába, és e célra hadd lássuk: a muhammedán jogtan miket határoz jogforrásoknak? Úgy gondolom, már ezeknek pusztá elősorolása is szembeszökővé teszi a római joggal való teljes egyezését.

A legrégibb muhammedán jog, alkotó elemeit tekintve a következő alapokon épült fel. Mindenekelőtt az iszlám előtti arabok szokásaival kellett számolnia. Ezek közül az iszlám néme-lyet egyenesen eltörölt, mint a maga erkölcsi rendszerével meg-nőni egyezőt, vele ellentétben állót; másokat teljesen fentartott és az isteni kinyilatkoztatás tekintélyével támogattott; túl-nyomó részöket (különösen a családi jogra vonatkozókat) át-módosította, midőn az arabok féktelen felfogásából eredő szo-kásaikat bizonyos határok közé szorította, megkorlátolta. Ide tartozik a soknejűség, a repudium stb. A mint Muhammed tekintettel volt az arab szokásokra saját törvényeinek megalko-tásában, úgy a későbbi muhammedán törvénytudósok a helyi *szokást* a meghódított országokban, ott a hol az iszlámmal né-ni képen ki lehetett azt egyeztetni, mindig tisztelték; sőt sokan a jogforrások között is említik azt. Már az iszlám III. száza-dában találkozunk az *'urf* műszóval; ez a szó jelöli a *szokásjog* fogalmát, melyről Al-Mukaddaszi a IV. században, mint a mu-hammedán jog egyik fontos alkotó eleméről, és az V. században Húszéjn Kádi, mint általánosan elismert jogforrásról szól¹).

Ha a szokásjogot itten első helyen említem, úgy teszem ezt tekintettel a muhammedán jog történelmi alakulására. Muhammedán tudós csak utolsó helyen említené. Első helyen áll a *korán* és a *traditio* törvényhozó tartalma. Ezekből áll a muhammedán jog *jus scriptuma*. Eleintén csakis ezt tartották igaz és jogosult törvényforrásnak. Rajta kívül semmi egyebet nem ismertek el jogforrásnak. Ámde vele egyedül csak a tudó-sok boldogulhattak; a gyakorlat elé állított bíró nem boldogult vele. Mert, mint már kiemeltem, vajmi sovány törvényhozás az a muhammedán *jus scriptum*, mely a mindennapi élet által nyújtott legközönségesebb esetekben sem ad útmutatást, tá-

¹ Lásd az adatok kimerítő kimutatását munkámban: *Die Zahiri-schen, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte. Beitrag zur Geschichte der mu-hamedanischen Theologie.* (Leipzig 1884.) 204 — 205. lapjain.

maszpontot biztos ítélet hozatalára. E hiányon kétféle módon segítettek. A jogászok azon köre, mely abból a tételből indult ki, hogy a *jus scriptum* kívül nincsen érvényes jogforrás, ott, a hol az írás cserben hagyta őket, *jus scriptumot* gyártott. Esetről-esetre előhozott Muhammed nevében egy-egy *jogi dictumot* azzal, hogy ezt a próféta így állapította meg, és hogy a csempészetnek kellő hitelt szerezzenek, eléje biggyesztettek egy úgynevezett *szanad*-ot, azaz »láncolatot«, mely mindazon tekintélyeket sorolta elé, kiknek közvetítésével az szájról-szájra hagyományoztatok. Ez volt a hagyomány-hamisításnak és gyártásnak egyik legkedveltebb iránya. Ily eredetű a muhammedán *jus scriptum*nak egy jó része. A jogászok, kik vele éltek, magokat a *traditio híveinek* nevezték.

De volt aztán egy másik kör is, mely a *jus scriptum* fogyasztékosságán másképen akart segíteni. Ez a kör képviseli a tulajdonképi *jogi iskolát*. Csak vele születik meg sajátképen a muhammedán jog mint tudomány. Ez az iskola tagadta a *jus scriptum* kizárólagosságát és mellé, mint teljesen egyenlő rangú jogforrást, a *jus non scriptumot* rendeli. Ez volt a legelső lépés a muhammedán jog alakulására. Úgy hiszem, a jogforrások ilyenén kiegészítése nem *arab* gondolat ; teljesen ellenkezik az arab szellem tradicionális irányával. Azon körökből kölcsönözték át a muhammedán jogászok, a hol a római joggal megismerkedtek, ezen jogrendszer befolyása alatt. Es tényleg a *jus non scriptumot* elismerő iskola Mesopotámiában keletkepett s virágozott, és a muhammedán tudósok által *iraki* (azaz mezopotámiai) iskolának neveztetik is.

A *jus non scriptum* alkalmazásának legáltalánosabb és legrégebb módja a muhammedán jogtudományban az, a mit ők *iüa'j'*-nak azaz *nézetnek*, jobban mondva a kompetensnek elismertjogtudósnak az írott törvényvel ellenkezésbe nem kerülő, ellenben azt kiegészítő vagy azt magyarázó *egyéni nézete*, ugyanaz, a mit más körben *opinio prudentium* néven ismerünk.

Midőn azt mondom, hogy ez *opinio* a hagyományozott *jus scriptummal* ellenmondásba nem jó, úgy e körülmény csupa *fiction* alapszik. A muhammedán jogtudósok bőven éltek ama joggal, melyvel a rómaiaknál a *Prudentes* bírtak, tudniillik az *interpretatio juris civilis*-sel. És, a mint ezt másutt bőven kimu-

tattam a muhamedán jogászok törvényt magyarázata az írás által megszabott törvényt egyenesen halomra döntötte, midőn a gyakorlati élet az írott törvény szigorát keresztülvihetetlennek mutatta. A »*corrigerere leges propter utilitatem publicam*« oly eljárás, melyet muhamedán jogtudósok bőven alkalmaztak, és az a meggyőződésem, hogy e módszer alkalmazását a római jogfejlődésétől lesték el. A muhamedán jog Ra'j-járól, mint a jogfejlés egyik főmozzanatáról, szóról szóra elmondhatjuk azt, a mit a római jognak a fennálló törvények magyarázata által végbement fejlesztéséről ennek történetírói mondanak ¹⁾.

Szóljunk egy pár szót a Ra'j-ról és állásáról a muhamedáú jogban,

A *Raj*-nak alkalmazása a muhamedán jogtudományban mint a gyakorlati jogi élet visszautasíthatatlan követelménye fejlődött. Az elméleti kánontudós könnyen utasíthatta vissza u *Raj*-nak, mint jogi forrónak érvényességét: ő csak tanulmányozta a megírt és hagyományozott törvényforrásokat, a mindennapi élet változatokban gazdag eseteivel semmi dolga sem volt, De egy gyakorló bíró Irak-ban, vagy valamely más, az arab iszlámnak alávetett tartományban, nem érte be a gyakorlatban a hidsázi forrásokkal, a melyek a különféle országokban naponkint felmerülő összes kérdésekre nézve, a melyek nem estek ama források üzemkörébe, egyáltalában nem adhattak kellő felvilágosítást, A tény, melyet *Al-Sahrasztini* — a mohamedán vallásfelekezetek történetírója — e szavakkal jellemez: Az ívott szövegek korlátoltak, a mindennapi élet esetei ellenben korlát-nélküliek, a véges pedig a végtelent nem foglalhatja magában.²⁾ ez adta meg a lökést a speculativ elemeknek a jog dedivtiójába való behozatalára. Hiszen, hogy csak egyet említsünk, az iszlámnak újonnan meghódított tartományaiban a hidsáziaktól lényegesen különböző magánjogi viszonyok ural-

¹⁾ Áll nevezetesen mindaz, a mi Savigny-nál: *System des heutigen Römischen Rechtes* I. köt. 204. lapon és Marczoll: *Lehrbuch der Institutionen der römischen Rechtes* 52. lap. (10. kiadás) e magyarázó eljárás jellemzése tekintetében előadatik.

²⁾ *Book of retigions und philosophical sects by Muhammed Al-Shah-radani* ed. W. Cureton. London 1846.) p. 154.

kodtak, részben olyanok, melyek az ország agrárius hagyomány-
 nyáiban gyökereztek, részben pedig olyanok, a melyeket épen az
 arab hódítás idézett elő; hogyan felelhetett volna meg amit egy
 egészen más feltételekből kiinduló codex azokra a kérdésekre,
 melyek amaz új viszonyokból származtak? Ilyen és ezekhez
 hasonló jelenségek, így különösen az is, hogy a meglevő jogfor-
 rások nem határozott kört írtak le, hanem csak alkalmilag
 keletkezett döntvényeket nyújtottak, a melyek még azon a földön
 sem, amelyen keletkeztek, nem voltak elégségesek mind ni jogi
 kérdés eldöntésére; e jelenségek arra kényszerítették a bírákat,
 hogy magokat illetékeseknek tartásák arra, hogy a meglevő,
 szentnek tartott anyag szellemében s összehangzásban vele,
 egyéni véleményüket, belátásukat jogosultnak ismertessék el
 oly concrét esetekben, melyekben a hagyományos törvény nem
 adott felvilágosítást. Hogy mennyire érezték szükségét a jogfor-
 rások ilyen kiegészítésének, abból is látszik, hogy még a merev
 traditionariusok is, bár kedvetlenül, de engedve a tények kény-
 szerítő hatalmának, a Ra'j alkalmazásába belenyugodtak. De
 azért a legvégső határig követték rendszerüket, a mennyiben,
 hogy minden concrét esetre nézve egy hagyományos törvény
 lehessen közök ügyében, a melyet aztán a gyakorlatban köve-
 hetnek, gyakran — a mint fönnebb a 11-ik lapon már ki is
 emeltük e tényt —nem is törődtek a traditio hitelességével, ám
 arról volt szó, hogy a bíró ítélete számára hagyományos tekin-
 télyt kell kimutatni. Ily önámítás által legalább a fonnának
 akartak eleget tenni. Abu Dávud — így értesülünk — a leg-
 gyöngébb« traditiót is fölvette gyűjteményébe, ha a jog vala-
 melyik paragrafusára nézve nem volt hitelesebb traditio fel-
 található. Sok hagyomány-hamisítás ezen elvi törekvésből ve-
 hette eredetét, hogy a Ra'j-ot, legalább látszólag, a mennyire és
 a meddig csak lehetséges kikerüljék. Mert hiszen ama koholt
 hagyományok még sem voltak egyebek, mint hagyomány alak-
 jába öltöztetett Ita'j. Sa'binak ezen mondást tulajdonítják:
 »A Ra'j olyan mint a dög, csak ha nagyon megszorul az ember,
 használja fel táplálék gyanánt.« S tényleg itt-ott azon meg-
 jegyzéssel találkozunk, hogy még gyakorló bírák is makacsul
 ellene szegültek a Ra'j alkalmazásának. De azért aligha volta k
 sokan azok, a kik, mint a 209-ben meghalt Hafsz b. 'Abdulláh

Al-Nisaburi, magokról azt mondhatták volna hogy húsz évig foglalták el a bírói hivatalt anélkül, hogy egyszer is Raj' alapján döntöttek volna

A Ra'j követői, a subjectiv mozzanatoknak a jog deductio-hában való elismerésére a jogcímet a hagyományozott isteni törvény szellemében találták. Hivatkoznak — igaz ugyan — hogy nem lehet biztosan tudni, vajjon már a régibb korban is történt ez — pl. arra, hogy az isteni törvény két tanúnak a tanúságtételét és az esküt bizonyítéknak tekinti. De hát nincs kizárva a lehetőség, hogy a tanúk bona vagy mala fide hamis tanúságot tesznek., vagy hogy az esküt hamis állítás bizonyítására teszik le. Mégis e bizonyítékok alapján, legjobb meggyőződése szerint dönti el a bíró a fenforgó jogi esetet. Aztán pedig az iszlám bírói gyakorlatának legrégebb történetéből is hoznak bizonyítékokat — persze nagyon kétes hitélű tradíciókat — hogy hagyományos decisiók hiányában a Ra'j-ot minden ellenmondás nélküli jogi forrás gyanánt használták. Mind a »társak«, (azaz Muhammed korabeli követői) akik a joggyakorlat élén állottak, így vélekedtek legyen s az első khalifák helyeselték eljárásukat; s ezért senki sem fogja kétségbevonni igazhitőségüket vagy őket olyan újítások behozatalával gyanúsítani, a melyeket az Isten megtiltott. Így bár Abu-Bekr-ről beszélnek, hogy mikor két peres fél bírói ítéletét kérte; először Isten könyvében keresett döntést; ha benne a fenforgó esetet eldöntve találta, akkor az Isten által kinyilatkoztatott ítéletet mondta ki; ha nem találta itt; a próféta szunnájában keresett ítéletet; ha itt sem talált határozott döntést, megkérdezte a társakat, hogy ismernek-e olyan ítéletet, a prófétától, amely a jelen esetre alkalmazható volna. Ha ezen kísérlet sem sikerült, akkor a község fejeivel tanácskozott s azon nézet szerint döntött, a melyben mindnyájan megegyeztek. Így szokott 'Omar is cselekedni. Idn Maszud hasonlóképpen azt közli, hogy oly esetekben, a mikor sem a könyvből sem a szunnából, sem a jámborok beszédeiből és cselekedeteiből nem lehetett az ítéletet levonni: a bíró önállóan a maga nézete szerint ítéljen, »anélkül, hogy mandaná: „Ez az én nézetem, de félek azt alkalmazásba venni:“ mert hogy mi van megengedve, az világos, hogy mi van megtiltva, az is világos, de a kettő közt kétes esetek vannak; hadd határozza meg azt, a mi fölött kétkedel az,

a mi iránt nincs kétség.« De a legfontosabb és legelterjedtebb bizonyítékot képezik azon utasítások, a miket már a próféta és későbbben 'Omar a meghódított tartományokba küldött bírának adtak legyen; ezek legnyomósabb bizonyítékai a ita'j védőinek, a kik eme érvényességének az iszlám első idejébe felnyúló tekintélyt és forrás régi tradíciót igyekeztek tulajdonítani Mu'ád b. Dsabal, a ki a próféta meghagyásából Jemenbe ment, küldőjének azon kérdésére, hogy milyen elvek szerint fogja hatáskörében a jogot kezelni, azt felelte, hogy oly esetekben, a melyekben az írásban és a tradícióban nem talál felvilágosítást, a maga ita'j-a szerint fog ítélni. A próféta e szándék fölött a következő szavakban fejezte ki helyeslését: »Hála legyen az Istennek, hogy Isten prófétája küldöttjét azon nézetre segíti, mely Isten prófétájának tetszik.« 'Omar pedig a bíróvá tett 'Surejhnek a következő utasítást adta: »Ha valamit Alláh könyvében találsz meg, ne kérdezz többé senkit; ha mem találsz meg valamit világosan Alláh könyvében, tartsd magad a szunnához, ha pedig a szunnában sem találsz meg, akkor kövesd önállóan a magad nézetét.« Még más, minden valószínűség szerint apokryph bírói utasításokat kellene említenünk, a melyek 'Omar nevéhez fűződnek, nevezetesen egyet, melyben Abü Mösza al As'ari-nak az analógia alkalmazása ajánlta, természetesen abban az értelemben, melyben annak megengedhető ségét a rideg traditionalismust és a speculativ irányt közvetítő iskolák formulázzák. Ez így szól: »Eszed, eszed (legyen) az oly dolgoknál, a melyek bensőben ingadoznak, ha az Isten könyvében és a próféta hagyományában nem találsz rólok semmit. Ismerd meg az analógiákat és hasonlatosságokat és hasonlítsd össze magadban e dolgokat; s maradj a mellett, a mi legkedvesebb az Istennek és az ő prófétájának, s a mi a legvalószínű.« Ezen hosszabb bírói utasításból vett szavakban úgy találjuk a jogtudomány terminológiáját, a mint az csak később vált általános keletűvé. Hogyha amaz elbeszélések hitelesek volnának, melyekben a bírának Ra'j alkalmazása ajánl tátik, akkor a conservativ traditionariusok ellenkezése a Ra'j-al szemben, Muhammed és 'Omar tekintélye ellenében megfoghatatlan volna. Hanem épen azok authentiájának kétségbevonása s annak a kimutatása, hogy az illető tudósítások isznádja a tradíció tu-

domány törvényeinek nem felel meg, a legfőbb fegyver, melylyel az ellenséges iskola azoknak bizonyító erejét támadja. S tényleg ezen utasításoknak kritikai vizsgálata is kénytelen azoknak hitelességét megtámadni. Olyan fogalmak és műszók vannak bennök, a melyek ezen határozott jelleggel csak későbbi korból származhatnak. Al-Beladori-nál (69-75 lap) ki a Mu-ad b. Dsabalnak adott utasításokat, bőven közli, a fennírt pont nincsen megemlítve. A Ra'j-barátok bizonyítékainak e kifogások hitelessége mellett tehát az ellenkező véleményen levők tovább is megtarthatták ama rossz jelentésnek a tudatát, melyet a Ra'j szónak mint theológiai műszónak tulajdonítottak., *Al Ra'j*, a mely önmagában (a jó jelentést megszüntető jelző nélkül) a a közönséges arab nyelvhasználatban kedvező jelentésű szó, és mint jó, meggondolt, okos nézet a »Hava«-nak-meg gondolatlan elhatározásnak, a tévedő szenvedély sugallatának ellenébe tétetik, a conservatív traditionárius értelemben határozott rossz mellékjelentéssel bíró szóvá, és a theológiai nyelvhasználatban a Havá-val majdnem egyenlő jelentésűvé sülyedt. Any nyit azonban a traditionális irány legszélső képviselői is megengednek, hogy a Ra'j-ot már első nemzedékében is muhamedán történelemnek a »a társak patriarchális korszakában« is alkalmazták, természetesen azon megszorítással, hogy mindenki, a ki alkalmazta, erélyesen tiltakozott bizonyító erejének elismerése ellen, és a maga részéről ilyen gondolatot visszautasított. A muhamedán történelemnek ezen első korszakában az egyéni belátás szerint való döntés meg egészen határozatlanul, minden sajátképi irány és módszer nélkül lépett fel; csak a következő korszakban nyert a Ra'j határozott alakot, s ekkor kezd biztos irányban haladni. Ekkor a Ra'j az analógiának logikai formáját (arabul: kijász) ölti magára. Ha előbb azt szokták mondani: »Ott a hol nincs írott vagy hagyományozott törvény, a törvényben előre nem látott viszony előtt álló bíró a maga nézetét hívhatja segítségül« úgy most azt mondták: »Az egyéni nézet ezen alkalmazásának módjára nézve — Ibn Hazm előadása szerint — egymás mellett két módszer fejlődött ki. Mindkettő megegyezik abban, hogy

olyan eseteket, a melyekben nem lehet az írott vagy hagyományozott törvényből ítéletet meríteni, amaz elismert forrásokban előforduló ítélettel való összehasonlítás alapján kell dönten. Csak a speculativ módon megismerendő tertium comparationis tekintetében tér el egymástól a két módszer. Míg az egyik azt rendeli, hogy a két egymással viszonyba hozott jogi eset, t. i. az írott és az újonnan fölmerült közt anyagi hasonlóságot kell keresni, a másik módszer azt követeli, hogy az összehasonlításul idézett hagyományos törvénynek okát, ratióját (*pillát*) kell kikutatni, a törvénynek szellemét kell kifürkészni és megvizsgálni, váljon a szabadon kigondolt okviszony, melyben a törvény egy írásba nem foglalt elvhez áll, az újonnan fölmerült esetet magában foglalja-e vagy nem?

Még csak annyit akarunk e futólagos jellemzés végén megemlíteni, hogy az a kérdés, vájjon szabad-e valamely törvénynek okát fürkészni, a későbbi theológiát igen élénken foglalkoztatta, s hogy még az analógiát kedvelő iskolák sem feleltek erre mindig igennel. ¹⁾

Én úgy hiszem, hogy maga a tény, hogy a jogfejlesztésnek az *analógia* útján való létesítése, a törvénynek analogisticus magyarázata a traditió hívei körében oly nagy ellenmondásra talált, oly annyira, hogy a muhammedán jogászok a speculativ elemek elismerése vagy visszautasítása szerint két ellentétes táborra oszoltak: mondom, hogy maga e tény is azt bizonyítja, hogy a speculativ jogmagyarázat, különösen pedig e módszer főfő-eleme, az *analógia* nem a muhammedán jog eredeti talaján termett.

Nem kételkedhetünk abban, hogy az *analógia* alkalmazását a muhammedán jogászok a római jogból kölcsönözték.

Ha olvasóim azokat a példákat szíveskednek tekintetbe venni, melyeket egy másik speciálisabb munkámban a muhammedán jog analógiáiról felhoztam, úgy hiszem, ők is meggyőződést szereznek arról, hogy az analógia alkalmazása e téren szakasztott mása a római jogászok analogizáló eljárásának. »Ex eadem lege duodecim tabellarum libertarum et libertorum tutela ad patrones..... non quia *nominatim ea lege de hac*

¹⁾ Lásd *Die Zihiriten* 5—12. lapján.

tutela cavetur, aed quia perinde cecepta est per interpretationem atqui si verbis legis introducta esset.» Gaius e szavai ¹⁾ a muhammedán jogászok analógiái eljárására azóról szóra alkalmazhatók.

Egyátalán a *jus non scriptum*-nak a tradíciók által váltig visszautasított elve, a mint vele a muhammedán jogtudományban mint annak egyik alkotóelemével találkozunk, melynek létezése lette csak lehetővé a hiányos hagyományokkal szemben a muhammedán jognak keletkezését: nem arab eredetű. Egyenesen idegen befolyásra vall, és e befolyás nem eredetett máshonnan, mint a római jogot művelő körökből.

Valamint az *analógia* és *opinio* tekintélye, úgy határozottan a római jogra vall mint forrására a muhammedán jogtudomány egy másik igen fontos és majd csaknem általánosan elismert elve: az ügynevezett *idam* jogforrási természetű. A muhammedán jogtanárok tudniillik azt tanítják, hogy a *jus scriptum* hiányában törvény erejével bír a *consensus ecclesiae* vagy *consensus doctorum ecclesiae*. Ha kimutatható, hogy bizonyos kérdésre nézve az iszlám tekintélyei a különféle nemzetek folytán, akár ugyanezen tant hirdették, vagy egyenlő gyakorlatot követtek, vagy akár csak bizonyos irányban hallgatóg beleegyezéseket adták, akkor e három rendbeli consensus bármelyikének *vim legis*-t tulajdonítanak a későbbi nemzetek tudósai. Az igaz, hogy a muhammedán jogtudomány különféle iskolái a consensus-nak mint jogforrásnak értelmezésében elágazó véleményeket hirdetnek. Így p. o. némelyek csak is Muhammed ügynevezett »társainak« (szabimba) consensusát ismerték el jogforrásnak. De bármily szétágazók legyenek is a consensus közelebbi mozzanatainak meghatározásai a muhammedán jogi iskolákban, e jogforrás elvi elismerésére nézve mindnyájan egyetértenek. Nem kételkedem pedig abban, hogy ezen elv nem egyéb, mint alkalmazása azon Severus császárnak tulajdonított tanításnak: »in ambiguitatibus quae ex legibus protiscuntur, *conmetudinem aut remra perpetuo similiter judicatorum auctoritatem* vim legis obtineri deberi.«

A consensus elvének átkölcsönözése annál természetesebb és könnyebb volt, a mennyiben éppen ez a jogi elv az egyházjog

¹⁾ Institut. lib I. 165.

ban is mély gyökeret vert. A következő fejezetben pedig látni fogjuk, hogy a muhammedánok egyházi részről ismerkedtek meg a római jog rendszerével. Tertullianus e szavai: » *Quod apud rñultos unum invenitur non est erratum sēd tmditum*« script. advers. kaeretic.) számos változatokban majd csaknem szóról szóra található a muhammedán tanárok mondásai között, akár jogi, akár dogmatikai téren.

IV.

A muhammedán jogforrásoknak a római jogéival való egyezése kimutatásában még tovább mehetnénk. Megemlíti minők, hogy a *fetva*, a mint az a muhammedán jogfejlődés első idejéből ismeretes, teljes mása a *responsa prudentiumnak*, és még sok egyéb apró egyezésre terjeszkedhetnénk ki, melyeknek alapos elbírálására azonban csakis jogtörténeti téren szakavatott tudós volna hivatva.

Egy feltűnő jelenségre azonban mégis rá kell jrányúznom az ázsiai kultúrtörténet barátainak figyelmét: azon szerintem nem pusztá véletlenre visszavezethető tényre, hogy az araboknak azon szava, melylyel mintegy terminus-techni misál magát a jogtudóst elnevezik, oly szakasztott mása a római-aknak megfelelő elnevezésnek, hogy ha itt nem pusztán a véletlen szeszélyével van dolgunk, már maga e tény is a római jogi institutióknak a muhammedánokéira való nagy haté sara engedne következtetnünk. Az a szó, melylyel a muliammedánok a magok törvénytudományát jelölik »*al-Jikh*« eredeti értelme annyi, mint *okosság*, *belátás*, belőle van képezve &*fakih* (többes szám: *fukahá*) szó, mely eredetileg *belátó*, *okos embert* jelöl, később pedig ¹⁾ kizárólag a *jogász* megnevezésére foglaltatott le. Nem a *prudens-nek* és a (juris) *prudentiá-nak* szószerinti fordításával van-e dolgunk ez esetben?

És magának a jognak definitiója, mint »*rerum humanorum ac divinarum notitia*« is hagyott nyomot a muhammedánok

¹⁾ A *jikh* és *faltih* szavak jelentésének történetéről bővebben értekeztem *Die Zahiriten* stb. 19. lapján.

körében, ¹⁾ Egészen az iszlám V. századáig általán az volt a muhammedán tudósok tana, hogy a jogtan az isteniekkel foglalkozó tudományok körébe tartozik. Csak *Al Gazil* híres muhammedán vallásbölcse, midőn a formalistikus elemnek a vallásban háborút izent,²⁾ dolgozott azon, hogy a jogtudománynak a *divinarum rerum notitia*-jára vonatkozó méltóságát eltörölje. »Hogyan is volna képzelhető — úgymond — hogy a házasság felbontását, házasfelek közötti perlekedést, az előleges fizetéssel járó adásvevési ügyleteket, a bérleti viszonyokat és egyéb ily polgári dolgokat tárgyaló tudomány az ember jövődöbeli üdvözülésével összefüggésben álljon ?«³⁾

De tegyük hozzá, hogy Al-Gázzali nem szószólója a muhammedán theologia közvéleményének sem a maga idejére, sem pedig későbbi századokra nézve. Hisz épen arról a munkájáról, melyből az ép említett nyilatkozatát idéztem. Ibu Hannlin, kordovai kádi a XI. században azt a fetvát adta ki, hogy a ki elolvassa azt már eo ipso hitetlen ember, minélfogva e munkának összes példányait máglyára kell vetni. Ezt a példát a fejedelem meg is erősítette azzal, hogy a kinek házában e munka találtatnék, halálra és birtokainak elkobzására ítélandó.⁴⁾

V.

De két főkérdésre még felelettel tartozunk. Melyik volt az érintkezési pont, melyen az arabok a római jogiskolákkal találkoztak, és ha létezett ily pont, feltehető-e és kimutatható-e oly mérvű és oly irányú érintkezés a két kör között, mely egy egész sereg jogi alapelv átkölcsönzését lehetővé tette?

E kérdésekre az arabok kultúrtörténetének mai állásából teljesen határozott feleletet lehet adni. Véleményem szerint az

¹⁾ Lásd Sachan *Zur ältesten Geschichte der muhammedanischen Rechts* (Bécs, 1870) 14. l.

²⁾ Jellemzését lásd *Jelentésben a m. tud. akadémiai könyvtár számára Keletről hozott könyvekről* (Budapest, 1874.) 19 — 20. l.

³⁾ Lásd *Die Zahiriten* stb. 182. l.

⁴⁾ Dozy, *Gesichte der Mauren in Spanien bis zur Erchgerung Andalusiens idirch die Almoraviden* II. köt. 387. lap.

arabok részéről a római jogrendszerből történt kölcsönzések, minthogy a jogtan alapelveit illették, melyeken később a muhammedán jog teljes rendszere felépült, csakis ott történhetek, a hol a sajátképi muhammedán jogtudomány legelőször megalakult. A muhammedán jogi iskolák, ellentétben a pusztán traditionalis, azaz a pozitív írott jogforrásokat tanulmányozó iskolákkal, az iszlám II. századában létesültek legelőször, még pedig Szyriában és Mezopotámiában. Ekkor és itt keletkezett a jus non scriptum elismerésének rendszeres alkalmazása a régi, pusztán traditionalis iskola ellenzése mellett. De ugyanazon időben VIII—IX. század Kr. u. ugyancsak Mezopotámiában még virágzóban voltak a keresztény egyház köreiben azon jogi tanulmányok, melyek a római jognak a keleti tartományokra való alkalmazását mutatják elé. Tudjuk, hogy a nesztoriánus egyház Mezopotámiában és Persiában egy gazdag jogi irodalmat fejtett ki; rendszeres előadásokat, compendiumokat és törvénytárakat szerkesztettek szyr nyelven, és a szyr irodalomtörténet egész sorát említi az akkor tájt élt egyházi tudósoknak, kik munkáikban a római jogon alapuló törvénytudományt művelték és előbbrevítették.

E tanulmányok az arab hódítás után is nem pusztán elméleti jelentőséggel bírtak, hanem igen előkelő gyakorlati értékük is volt. A muhammedánok ugyanis a meghódított keresztény népnek autonóm jogszolgáltatást engedélyeztek, sőt a keresztény egyházi bíróságok Ítéleteinek végrehajtására saját közegeiket rendelkezésre bocsátották. Ily körülmények között a jogi tanulmányok még a muhammedán hódítás után sem veszítették el azt a fontosságot, melylyel ez idő előtt bírtak, Ez igen fontos és a muhammedán kormányzás szellemére nézve fölötte érdekes ténynyel bővebben foglalkoznak *Brum* és *Sachau* berlini tanárok, az V. századból való egy szyr törvénykönyv kiadása alkalmával, mely a muhammedán hódítás után is érvényben volt és melyet gyakorlati czélokra arab nyelvre is lefordítottak. ¹⁾

¹⁾ *Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert.* Leipzig 1880. A fenn említett tényeket tekintve, lásd különösen e munka 173-177. lapjait.

Ily körben tehát meg volt adva az alkalom arra, hogy a muhammedán tudósok, midőn a hagyomány által nyújtott anyagot a gyakorlati élet számára használhatóvá akarák tenni, hogy azon módszerekhez folyamodjanak, melyet a környezetükben élő egyházi jogtudósok alkalmaztak. Nem kell ugyanis azt hinni, hogy a muhammedánok tudós körei a keresztény egyháziaktól teljesen elszigetelve éltek, és hogy elzárkóztak minden az idegen vallás részéről eredő befolyás elől. Hogy nem így áll a dolog, azt különösen Kremer Alfréd kimutatásai óta biztosan tudjuk. Kremer t. i. azt mutatta ki, hogy a muhammedán egyházban, az iszlám II. századában támadt dogmatikai viták és az azokból kifejlődött dogmatikai pártok és felekezetek egyenes utánzásai és kölcsönzései azon dogmatikai vitáknak és pártoknak, a melyek ugyanazon időben a keleti, nevezetesen a szyr egyházban felléptek volt, és hogy az egykorú keresztény egyházban uralkodó theologiai kérdések azok, melyek a muhammedán dogmatika keletkezésére a legelső ösztönzést nyújtották. Ily érintkezésre különösen a khalifátus székvárosa Damaszkus nyújtott alkalmat, hol az umajjad khalifátus uralkodása alatt a keresztény theologia egy nevezetes iskolája virágzott, melynek főképviselői Johnnes Damascenus — kinek atyja A Malmalik khalifa egyik udvari hivatalnok is volt — és Theodoros Abucara. Az irodalomban mindkettőtől fenináradtuk vitázó beszélgetések, melyek közöttük és muhammedáú theologusok között folytak. A kereszténységnek szabad helyzetéből az umajjad khalifa székvárosában számos érintkezési puutok támadtak közötté és az iszlám keletkező tudomány;!, között. A dialektikai tekintetben finoman iskolázott görög theolog usoktól legelőször tanulták el az arabok az általok később oly nagyrebecsült bizonyítási mesterséget, és sajátítottok el azt a dogmatikai szörszálbasogatást, melytől a byzáncki tudomá ny áradozott. Csak ily módon érhető meg az a meglepő hasonlatosság, mely a byzáncki keresztény és a muhammedán dogmatika rendszerei között mutatkozik.«¹⁾

Ha már most a dogmatika tekintetében a muhammedánok Damaszkus keresztyén egyháztudósai befolyása alá belyez-

¹⁾ *Kulturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams* (Leipzig 1873. 2-8. lapjain).

ték magokat, oly annyira, hogy még a dogmatikai műszók egy-némelyike is egyenes fordítása e megfelelő görög dogmatikai műszónak, van-e valami feltűnő abban, hogy a jogi tekintetben teljesen járatlan, és, mint már említettük, minden jogfejlődési előzmény nélkül szűkölködő arabok, abban a pillanatban, midőn keletkező állami életök törvények alkotására szorította őket, a környezetükben dívó római jogból kölcsönözték a módszert, melyet aztán saját törvényforrásaikra alkalmazván, a muhamedán jog kifejlését lehetővé tették?

E kölcsönvétel feldolgozásában, szellemi elsajátításában sok eredetiséget, valódi tehetséget tanúsítottak a muhamedánok. De a jogtudomány fejlesztésében is, mint szellemük sok egyéb tényében, az alapvető gondolatokat idegen körökből vették. Ezt a tényt akartam jelen értekezésemmel bebizonyítani.